

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Korte reactie op 'Aansprakelijkheid voor inadequate publieke beveiliging door private actoren'

Kortmann, J.

Publication date

2014

Document Version

Final published version

Published in

Verantwoordelijkheid, aansprakelijkheid en privatisering van publieke taken

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Kortmann, J. (2014). Korte reactie op 'Aansprakelijkheid voor inadequate publieke beveiliging door private actoren'. In I. Giesen, J. M. Emaus, & L. F. H. Enneking (Eds.), *Verantwoordelijkheid, aansprakelijkheid en privatisering van publieke taken* (pp. 115-122). (Utrecht Centre for Accountability and Liability Law; Vol. 1). Boom Juridische uitgevers. <http://ucall.rebo.uu.nl/wp-content/uploads/2015/06/Verantwoordelijkheid-aansprakelijkheid-en-privatisering-van-publieke-taken.pdf>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

**VERANTWOORDELIJKHEID,
AANSPRAKELIJKHEID EN
PRIVATISERING VAN PUBLIEKE
TAKEN**

**REDACTIE:
I. GIESEN
J.M. EMAUS
L.F.H. ENNEKING**

**BOOM JURIDISCHE UITGEVERS
Den Haag
2014**

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Opmaak binnenwerk: Ambrac, Deventer

© 2014 De auteurs | Boom Juridische uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6290-018-9
ISBN 978-94-6274-219-2 (E-book)
NUR 822

www.bju.nl

KORTE REACTIE OP ‘AANSPRAKELIJKHEID VOOR INADEQUATE PUBLIEKE BEVEILIGING DOOR PRIVATE ACTOREN’

*Jeroen Kortmann**

1 INLEIDING

De thematiek van de bijdrage van Giesen is helaas nog actueler dan hij bij het concipiëren daarvan kon voorzien. Kort nadat hij zijn bijdrage afrondde, werd op 17 juli 2014 vlucht MH17 boven het oosten van Oekraïne neergeschoten. Verondersteld dat op enig moment vastgesteld wordt wie de primair verantwoordelijken waren – naar het zich laat aanzien: pro-Russische separatisten – dan is twijfelachtig of privaatrechtelijke schadevergoedingsvorderingen tegen hen iets uithalen. Van een kale kip kun je geen veren plukken. Erg verrassend¹ is het dan ook niet dat de vraag naar de civiele aansprakelijkheid van (beweerde-lijke) ‘secundaire daders’ al is opgeworpen.

Nog geen twee weken na de ramp riep Cees van Dam ertoe op om ‘Malaysia en de KLM [te laten] betalen’. Of hun werkelijk iets te verwijten valt, lijkt voor Van Dam van ondergeschikt belang. Wat hem betreft vergoeden Malaysia Airlines en KLM de integrale schade ‘ongeacht het al dan niet onzorgvuldig handelen van deze luchtvaartmaatschappijen’.² Letselschadeadvocaten onderzoeken de mogelijkheden om ook andere partijen als ‘*peripheral tortfeasors*’ aansprakelijk te stellen. Het vizier wordt onder meer gericht op de betrokken reisorganisaties,³ op de Oekraïense luchtverkeersleiding⁴ en op internationale luchtvaartorganisaties als ICAO, IATA en Eurocontrol.⁵

De geschetste ontwikkelingen illustreren Giesens gelijk, waar hij schrijft dat aansprakelijkheidsvorderingen tegen ‘zijdelings betrokken ‘daders’ ... een stijgende populariteit vertonen’.

* Jeroen Kortmann is hoogleraar European Tort Law aan de Universiteit van Amsterdam en advocaat bij Stibbe, Amsterdam. De tekst is afgesloten op 1 september 2014.

1 Of het smaakvol is, laat ik in het midden.

2 C.C. van Dam, ‘Laat Malaysia en de KLM betalen’, *NRC Handelsblad* 29 juli 2014, p. 17.

3 ‘MH17-claim tijdrovende en lastige procedure’, *Algemeen Dagblad* 11 augustus 2014, p. 9.

4 ‘Lockerbie kan voorbeeld zijn voor rechtszaak Oekraïne’, *Trouw* 5 augustus 2014, p. 7 (‘... er is een land dat heeft gezegd: hier kan veilig gevlogen worden’).

5 ‘Advocaat in de ban van schuldvraag’, *Telegraaf* 28 juli 2014, p. 2.

Giesen wijst ook terecht op Amerikaanse invloeden. In algemene zin heeft de Angelsaksische praktijk van het voorfinancieren van aansprakelijkheidsprocedures in ruil voor een deel van de opbrengst ('*claim funding*') de laatste jaren in Nederland een vlucht genomen. Dat draagt ontegenzeggelijk bij aan een toenemende claimcultuur. Meer concreet zijn Amerikaanse advocaten ook steeds actiever op de Nederlandse juridische markt. Als wij de kranten mogen geloven, zijn Amerikaanse letselschadeadvocaten ook daadwerkelijk bezig met het ronselen van cliënten die schade hebben geleden als gevolg van de ramp met vlucht MH17.⁶

Het is heel menselijk om bij leed van dergelijke proporties als bij de ramp met vlucht MH17 te zoeken naar de (mede) verantwoordelijke partijen. Daarbij past echter terughoudendheid. Zo lang het feitenonderzoek niet is afgerond, is het raadzaam geen uitlatingen te doen over de verantwoordelijkheid van de verschillende actoren.⁷ Ook wanneer de feiten opgehelderd zijn, ligt echter het gevaar op de loer dat met wijsheid achteraf – '*hindsight bias*' – al te gemakkelijk 'secundaire daders' worden aangewezen. *Natuurlijk* zou het achteraf gezien beter zijn geweest als op 17 juli 2014 geen passagiersvluchten over het oorlogsgebied in het oosten van Oekraïne hadden gevlogen. Dat maakt echter niet dat de beslissing om dat wel te doen 'dus' onzorgvuldig was en er – naast de primaire dader of daders – ook andere partijen aansprakelijk moeten zijn.

Giesens constatering dat de Nederlandse rechtspraak een 'terughoudende houding' lijkt aan te nemen waar het aansprakelijkheid van anderen dan de primaire daders betreft, beschouw ik dan ook vooral als geruststellend. Met Giesen zou ik menen dat een dergelijke terughoudendheid 'in principe ... terecht' is. Wat is echter de ratio van deze terughoudendheid? Wat maakt gevallen van 'secundair en passief daderschap' zo bijzonder dat ons bij de beoordeling daarvan extra terughoudendheid past?

6 'Onrust bij letselschadeadvocaten vanwege "immorele" praktijken', *Het Financieele Dagblad* 26 juli 2014, p. 4 en 'MH17-claim tijdrovende en lastige procedure', *Algemeen Dagblad* 11 augustus 2014, p. 9.

7 De suggestie dat Malaysia Airlines verweten kan worden dat zij over op 10 kilometer hoogte over het oosten van Oekraïne vloog, komt bijvoorbeeld – althans: wat mij betreft – reeds nu in een ander daglicht te staan door de beantwoording van Kamervragen over de ramp door Minister Timmermans bij brief van 29 augustus 2014, bijlage (*Lijst van vragen – Verslag Buitengewone Raad Buitenlandse Zaken van 15 augustus 2014 en brieven 'Repatriëringsmissie MH17' en 'Stand van Zaken vliegcrash MH17'*), Kamerstuknr. 2014Z14098, antwoord vraag 7(e) ('Het is onjuist dat vlucht MH17 op 17 juli 2014 een andere route vloog dan gebruikelijk. Op zowel 15, 16 als 17 jul. diende Malaysia Airlines hetzelfde vliegplan in bij Eurocontrol [de Europese organisatie die namens veertig staten het luchtverkeer in Europa overziet, JK]. Zo volgde vlucht MH17 op 17 juli jl. de vliegroute conform het door Eurocontrol goedgekeurde vliegplan. Enige wijziging van de gevlogen route ten opzichte van het vluchtplan, is de vlieghoogte boven het Oosten van de Oekraïne (in de Dnepropetrovsk Flight Information Region). Vlucht MH17 zou daar volgens het vluchtplan op 11km hoogte vliegen (flight level 350), maar kreeg van de Oekraïense luchtverkeersleiding een vlieghoogte van 10km toegewezen (flight level 330). Deze wijziging in vlieghoogte had een operationele achtergrond: zo was voldoende afstand geborgd tussen vlucht MH17 en een ander toestel dat al op 11km hoogte vloog.')

2 VANWAAR DE 'TERUGHOUDENDE HOUDING'?

In een eerder werk merkte Giesen op dat 'het gevoelsmatig lastig is te verkopen dat de afgeleid aansprakelijke persoon evenzeer de schade dient te dragen als de primaire dader'. Op rationele gronden verwierp hij vervolgens dit argument van de 'afgeleide aansprakelijkheid'.⁸ Toch kan hij het door hem zelf benoemde gevoel niet helemaal afschudden. Ook in de voorgaande bijdrage noemt Giesen als belangrijkste reden om terughoudend te zijn met het aannemen van aansprakelijkheid van secundaire daders, dat de primaire dader 'in elk geval moreel gezien ... de meest gereede partij [is] om verantwoordelijk en aansprakelijk gehouden te worden, en dus niet de relatieve buitenstaander (de secundaire dader)'. Dit argument, dat in de Angelsaksische literatuur wordt aangeduid met de frase '*Why pick on me?*',⁹ overtuigt niet. In mijn proefschrift schreef ik over de beruchte verkrachting en moord van de New Yorkse serveerster Kitty Genovese:¹⁰

'Dozens of people watched from their windows and ignored her cries for help. Nobody called the police. Why would we allow Kitty's family to "pick on" one of these people, by bringing a claim for negligence? After all, were the other spectators not equally to blame? And, is it not true that the rapist/murderer was the 'real' culprit? ... [T]he answer is fairly straightforward: the question is not whether others were equally or more culpable, but whether this individual defendant was at fault.'

Hetzelfde geldt naar Nederlands recht. Wie onzorgvuldig handelt, is voor de schadelijke gevolgen daarvan aansprakelijk. Dat de onzorgvuldigheid van een ander evenzeer aan de schade heeft bijgedragen en mogelijk een ernstiger verwijt oplevert, doet aan de eigen verantwoordelijkheid niet af – niet in ons strafrecht¹¹ en niet in ons aansprakelijkheidsrecht.¹² Dat is wat mij betreft bovendien zó vanzelfsprekend, dat onwaarschijnlijk is dat de door Giesen waargenomen terughoudendheid in onze rechtspraak verklaard kan worden door deze '*Why pick on me?*'-gedachte.

8 Giesen 2005, p. 43–45.

9 Zie bijvoorbeeld *Stovin v. Wise*, [1996] 3 All ER 801 op p. 819, *per* Lord Hoffmann.

10 Kortmann 2005, p. 17.

11 Zie bijvoorbeeld HR 2 mei 1989, NJ 1989/719, m.nt. Van Veen ('Het verweer, dat een ander ook schuld heeft is geen disculperend verweer en behoeft geen afzonderlijke bespreking.').

12 Zie daartoe onder meer Hartlief, Tjittes en, zoals gezegd, ook Giesen zelf. Hartlief 2010, p. 490 ('Ik heb de neiging te benadrukken dat de toezichhouder wanneer hij zijn plicht verzaakt, juist een zelfstandig verwijt kan worden gemaakt'); Hartlief/Tjittes 2004, p. 1583, r.k. ('De redenering sluit niet: het gaat om zelfstandige verwijten te maken aan verschillende personen.').

Is de bedoelde terughoudendheid dan wellicht te verklaren doordat de ‘secundaire dader’ in de meeste van de beschreven casus (hooguit) een *nalaten* kan worden verweten, niet een *doen*? Het is ontegenzeggelijk juist dat een niet-doen gemiddeld minder snel verwijtbaar wordt geacht dan een actief handelen. Om een klassiek voorbeeld te gebruiken: rommel op straat gooien wordt verwijtbaarder gevonden dan het niet oprapen van rommel die je op straat aantreft.¹³ Dat is ook logisch, al was het maar omdat je door rommel op straat te gooien eigenlijk twee fatsoensnormen tegelijk schendt: je gooit iets op straat dat daar niet hoort *en* je raapt het niet op. Bovendien impliceert een zorgplicht die dwingt tot actief ingrijpen ten behoeve van derden een verdergaande beknotting van de persoonlijke vrijheid dan een plicht om bij het eigen handelen de belangen van derden niet te schaden. Ook dat rechtvaardigt voorzichtigheid bij het aannemen van aansprakelijkheid voor een ‘nalaten’. Zie in dit kader bijvoorbeeld John Stuart Mill in zijn beroemde werk *On Liberty* (onderstreping toegevoegd):¹⁴

‘A person may cause evil to others not only by his actions but by his inaction, and in either case he is justly accountable to them for the injury. The latter case, it is true, requires a much more cautious exercise of compulsion than the former. To make any one answerable for doing evil to others, is the rule; to make him answerable for not preventing evil, is, comparatively speaking, the exception. Yet there are many cases clear enough and grave enough to justify that exception.’

Ook Mill benadrukt echter dat er ‘*many cases*’ zijn waarin de omstandigheden rechtvaardigen dat een plicht om in te grijpen ten behoeve van een ander – in de termen van Giesen: ‘zorgplichten ... voor secundaire daders ter voorkoming van veiligheidsrisico’s voor medeburgers’ – wordt aanvaard. De meest sprekende gevallen zijn die waarin de secundaire dader juist de opdracht had om in te grijpen wanneer de primaire dader over de schreef zou gaan: Giesens voorbeelden van politie en ME, het gevangeniswezen en het private beveiligingsbedrijf Blackwater (dat opdracht had Amerikaanse soldaten in Irak te beschermen). Daaraan kan worden toegevoegd de recente uitspraak van de Rechtbank Den Haag inzake de aansprakelijkheid van de Staat voor nalatigheden van het bataljon *Dutchbat*, dat een uitdrukkelijk VN-mandaat had om de enclave Srebrenica te beschermen.¹⁵

Voor zover ook in gevallen waarin de gedaagde een specifieke taak heeft als toezichthouder of ‘beveiligers’ met betrekking tot het gedrag van derden, door de rechter terughoudend

13 Honoré 1991, p. 48.

14 Mill 1859, p. 70.

15 Rechtbank ’s-Gravenhage 16 juli 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:8562 (Mothers of Srebrenica/Staat).

KORTE REACTIE OP 'AANSPRAKELIJKHEID VOOR INADEQUATE PUBLIEKE BEVEILIGING DOOR PRIVATE ACTOREN'

wordt getoetst, laat die terughoudendheid zich mijns inziens niet verklaren door het onderscheid tussen een actief doen en een passief nalaten. Aannemelijker is dat de voorzichtige houding van de rechter in dergelijke gevallen vooral daarin gelegen is, dat de gedaagden in hun taakuitoefening ongewoon lastige afwegingen moeten maken. Giesen beschreef reeds het 'toezichthoudersdilemma' en het 'hulpverlenersdilemma': soms kan zowel een wel als een niet ingrijpen tot schade leiden. Op de vraag 'zou een behoorlijk en zorgvuldig handelende toezichthouder of beveiligger hebben ingegrepen?', zal het antwoord meer dan eens zijn dat zowel een *wel* ingrijpen als een *niet* ingrijpen in de omstandigheden van het geval zorgvuldig (althans: niet onzorgvuldig) was geweest. Mogelijk draagt verder de wetenschap dat gedragingen van derden nauwelijks te beheersen zijn, bij aan de geconstateerde terughoudendheid. Als de primaire dader vastbesloten is kwaad te doen, is daar in veel gevallen geen kruid tegen opgewassen, *óók niet* voor degene die de opdracht heeft in te grijpen wanneer de primaire dader over de schreef gaat.¹⁶ Dat de rechter in dergelijke gevallen niet snel tot aansprakelijkheid concludeert, is wat mij betreft dan ook vooral een onderkenning van hoe moeilijk het is om bescherming te bieden tegen het (niet zelden: moedwillig) onrechtmatig handelen van derden.¹⁷

In gevallen van toezicht of beveiliging van overheidswege komen daarbij nog afwegingen die specifiek betrekking hebben op de overheid als gedaagde. Dat brengt mij bij het laatste onderwerp dat ik in deze reactie aan de orde wil stellen.

**3 PRIVATISERING KAN LEIDEN TOT MINDER TERUGHOUDENDHEID:
'VERRASSEND' EN 'ONWENSELIJK'?**

Vindt het toezicht of de beveiliging plaats door een overheidsorgaan, dan is de rechter zo mogelijk *nog* terughoudender in zijn toetsing. De argumenten daarvoor zijn bekend. Inhoudelijke toetsing van overheidsbeleid door de rechter zou zich slecht verdragen met de in ons staatsbestel nagestreefde verdeling van bevoegdheden tussen de rechter en het

¹⁶ Daaraan kan nog toegevoegd worden dat toezichthouders en beveiligers in sommige gevallen onder hoge druk beslissingen moeten nemen, alsook een onderkenning van het feit dat de rechter slechts een deel van de omstandigheden overziet en zelf niet beschikt over de vereiste deskundigheid. Zie Hoge Raad 6 september 2013, *RvdW* 2013/1037 (Staat/ Nuhanović), r.o. 3.18.3 ('Daarbij dient de rechter inderdaad te verdisconteren dat het hier gaat om onder grote druk in een oorlogssituatie genomen beslissingen ...') en de conclusie van A-G Timmerman voor HR 13 oktober 2006, *RvdW* 2006/941 (Vie d'Or), alinea 3.18 ('... de rechter overziet slechts een deel van de omstandigheden en mist veelal de vereiste deskundigheid.')

¹⁷ Vgl. ook Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV*, 2011/71 ('Gezien de factoren waarmee rekening gehouden dient te worden bij het beantwoorden van de vraag of een toezichthouder onzorgvuldig heeft gehandeld, geldt voor toezichthouders een andere basisnorm dan voor beroepsbeoefenaren').

bestuur.¹⁸ Waar het overheidsorgaan beleidsvrijheid heeft, past het niet dat een volledige herbeoordeling door de civiele rechter plaatsvindt. Daarbij komt dat de rekening voor aansprakelijkheid van overheidsorganen uiteindelijk belandt bij de belastingbetaler. Ook dat pleit volgens sommigen tegen aansprakelijkheid, behoudens in gevallen van een ernstig tekortschieten.¹⁹

Giesen wijst in zijn bijdrage op de privatiseringstendens ten aanzien van publieke taken, waaronder toezicht en beveiliging. Hij vraagt daarbij aandacht voor de gevolgen die deze privatisering zou kunnen hebben in het kader van de civiele aansprakelijkheid. Een civiele toezichthouder of 'beveiligger' zal zich niet kunnen verschuilen achter 'beleidsvrijheid'; die heeft hij niet. Het argument dat zijn aansprakelijkheid een ongewenst beslag zou leggen op gemeenschapsgeld, gaat evenmin op. Gevolg is dat de civiele rechter na privatisering van een toezichts- of beveiligingstaak mogelijk (iets) minder terughoudend zal zijn bij het aannemen van aansprakelijkheid. Giesen noemt dat gevolg in zijn bijdrage aan deze bundel 'verbazingwekkend' en 'verrassend'. Waarom zou een feitencomplex dat in alle materiële opzichten hetzelfde is gebleven, opeens anders beoordeeld wanneer door privatisering de aangesproken persoon 'een andere statuur' heeft gekregen? Bovendien: '[d]it is een nevengevolg van privatisering dat tot onwenselijke verschillen in uitkomst kan leiden'. Ook eerder betoogde Giesen iets dergelijks. In zijn *Toezicht en Aansprakelijkheid* schreef hij:²⁰

'Het voorgaande betekent dan wel dat er eventueel een onderscheid tussen 'publieke' en 'private' toezichthouders zal kunnen ontstaan, waarbij de private toezichthouders uiteindelijk strenger worden bejegend. Of de overheid zich zonder meer kan veroorloven om dat effect toe te staan of in te voeren, verdient wat mij betreft een belangrijke plaats in de rechtspolitieke afweging die de wetgever zal moeten maken.'

Op dit punt kan ik Giesen niet volgen. De bijzondere argumenten die pleiten voor *extra* terughoudendheid bij het aannemen van aansprakelijkheid van overheden, zijn gekoppeld aan de specifieke hoedanigheid – de 'statuur' – van de gedaagde. Verandert die hoedanigheid en wordt de gedaagde een gewone private partij, dan vallen daarmee de argumenten voor

18 A-G Timmerman in zijn conclusie voor HR 13 oktober 2006, *RvdW* 2006/941 (Vie d'Or), alinea 3.18, met verwijzing naar HR 21 januari 1983, *NJ* 1983/252, r.o. 3.4 (Grote Luyk).

19 Zie bijvoorbeeld A-G Spier in zijn conclusie voor HR 9 november 2001, *NJ* 2002/446 (Van den Berg/Waterschap de oude Rijnstromen), alinea 4.9.1 ('Overheidsaansprakelijkheid betekent dat bepaalde schades uit publieke middelen moeten worden voldaan. Die enkele omstandigheid noopt m.i. reeds tot de nodige terughoudendheid.') en Busch 2011, p. 51 ('Hierbij moet men zich realiseren dat achter de financiële toezichthouders de Staat en uiteindelijk de belastingbetaler schuilgaan').

20 Giesen 2005, p. 44.

*KORTE REACTIE OP 'AANSPRAKELIJKHEID VOOR INADEQUATE PUBLIEKE BEVEILIGING DOOR
PRIVATE ACTOREN'*

die bijzondere behandeling weg. De 'normale' terughoudende toetsing volstaat. Dat de civiele rechter een geprivatiseerde toezichthouder of 'beveiliger' in beginsel op dezelfde manier bejegt als iedere andere private partij met een vergelijkbare taak, lijkt mij dan ook 'verrassend' noch 'onwenselijk'. Daarbij zij bedacht dat sommige toezichtstaken – bijvoorbeeld de wettelijke controle van de jaarrekening – al lang geleden bij private partijen zijn neergelegd. Waarom zou het enkele feit dat een private partij toezicht houdt of beveiligt waar dat in het verleden van overheidswege plaats vond, aanleiding geven tot extra terughoudendheid bij het aannemen van aansprakelijkheid? Ik zie daarvoor geen goede reden.

LITERATUUR

Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV*

A.S. Hartkamp, C.H. Sieburgh, *Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Zesde deel. Verbintenissenrecht. De Verbintenis uit de wet*, 13^e druk, Kluwer: Deventer 2011

Busch 2011

D. Busch, *Naar een beperkte aansprakelijkheid van financiële toezichthouders*, Kluwer: Deventer 2011

Hartlief 2010

T. Hartlief, 'Van schurken en toezichthouders', *NJB* 2010, 490

Hartief/Tjittes 2004

T. Hartlief en R.J. Tjittes, 'Kroniek Vermogensrecht', *NJB* 2004, 1579 e.v.

Honoré 1991

T. Honoré, 'Are Omissions Less Culpable?', in: P. Cane & J. Stapleton, *Essays for Patrick Atiyah*, OUP: Oxford 1991,

Giesen 2005

I. Giesen, *Toezicht en Aansprakelijkheid*, Kluwer: Deventer 2005

Kortmann 2005

J.S. Kortmann, *Altruism in Private Law*, OUP: Oxford 2005

JEROEN KORTMANN

Mill 1859

J.S. Mill, *On Liberty*, 1859 (Himmelfarb, ed. 1974)